

VOORWOORD BIJ EEN NIEUWE RUBRIEK MET AFSTUDEERWERK

Het *Bulletin KNOB* biedt een podium aan zowel ervaren onderzoekers als aanstormend talent. Met een zekere regelmaat publiceren afgestudeerden een artikel op basis van hun masterscriptie of ander onderzoek dat zij aan de universiteit deden. Maar dit is slechts een topje van de ijsberg. Er is immers veel meer werk van studenten dat de aandacht van de lezer verdient. Daarom starten wij in het *Bulletin KNOB* een rubriek met afstudeerwerk. Eens in de twee jaar vragen wij een aantal pas afgestudeerden van wie de masterthesis of eindopdracht goed is beoordeeld hiervan een synthese te maken. Voor de eerste aflevering van deze rubriek zijn dat degenen die meedongen naar de KNOB Stimuleringsprijs 2021. Het resultaat vindt u in dit nummer: zeventien bijdragen over uiteenlopende onderwerpen, van Cubex-keuken tot herbestemming van industrieel erfgoed en van klimaatverbetering in steden tot Antwerpse zeemanshuizen. De auteurs zijn alumni van universitaire opleidingen op het gebied van architectuur- en stadsgeschiedenis, erfgoed en (landschaps)architectuur in Nederland en België. Met deze rubriek laten wij onze lezers kennisnemen van door studenten verricht onderzoek en bieden wij beginnende onderzoekers en ontwerpers een gelegenheid hun werk in het *Bulletin KNOB* te presenteren. Onze dank gaat daarbij uit naar collega Jeroen Goudeau, die ons het idee voor een rubriek met afstudeerwerk aan de hand deed. Wij wensen u veel leesplezier en inspiratie toe.

DE REDACTIE

◀ **Sint Antoniesbreestraat met zicht op de Nieuwmarkt en de Waag in Amsterdam, mei 1986** (Stadsarchief Amsterdam)

AIMÉE ALBERS

DE CREATIEVE CORRECTIE. BUURTBEWONERS, ARCHITECTEN EN DE REALISATIE VAN DE STADVERNIUWING IN AMSTERDAM 1970-1990

Vrije Universiteit Amsterdam, Master Kunst- en Cultuurwetenschappen, specialisatie Architectuurgeschiedenis
Begeleiders: prof. dr. Freek Schmidt en Minke Walda MA
Jaar van afstuderen: 2019

In nauwe samenwerking maakten buurtbewoners en architecten in de jaren 1970-1990 een einde aan de erbarmelijke woonomstandigheden in de Amsterdamse binnenstad en negentiende-eeuwse buurten. In de historiografie van de stadsvernieuwing ligt de focus echter op politiek en beleid, met een hoofdrol voor wethouder Jan Schaefer. De samenwerking tussen bewoners en ontwerpers komt slechts zijdelings aan bod, waardoor hun rol als officiële stadsontwikkelaars en de architectuur van de stadsvernieuwing onderbelicht blijven.

In deze scriptie staan het ontwerpproces en de vormgeving van de stadsvernieuwing centraal. Door de focus te verleggen naar de buurten en de actoren die zich hiermee bemoeiden, krijgen we antwoord op de vraag hoe buurtbewoners en architecten vormgaven aan de sociale woningbouwprojecten binnen de Amsterdamse stadsvernieuwing. Om deze samenwerkingsverbanden te duiden wordt het concept 'creatieve wooncoalitie' geïntroduceerd. Hiermee nuanceert de scriptie de heldenrol van Jan Schaefer en demonstreert ze hoe burgerinitiatieven zijn omgezet in beleid en ontwerp.

Voor de scriptie is op innovatieve wijze gebruik gemaakt van een rijk en gevarieerd bronnencorpus, met (overleg) documenten uit de archieven van projectgroepen, buurten,

stadsdelen, actiegroepen en architecten. Juist deze combinatie geeft inzicht in de wisselwerking tussen de stadsvernieuwingsarchitectuur en haar sociaalmaatschappelijke context. Om het onderzoeksterrein af te bakenen is gekozen voor een casusgerichte aanpak, met de Nieuwmarktbuurt, het Bickerseiland en de Dapperbuurt als rode draad. Elke casus wordt aan de hand van drie deelvragen onderzocht: hoe verliep het ontwerpproces, welke vormgeving is gerealiseerd, en welke opvattingen of argumenten lagen ten grondslag aan deze vormgeving? Politiek en beleid spelen zodoende slechts een rol op de achtergrond, terwijl buurtvergaderingen en inspraakavonden in de schijnwerpers staan.

Hoewel de samenwerkingsverbanden in elke buurt anders tot stand kwamen en tot verschillende resultaten leidden, laat het onderzoek duidelijke parallellen zien. Zo ontwikkelden buurtbewoners en architecten gezamenlijk een informeel en destijds onconventioneel ontwerpproces. In plaats van de gebruikelijke *tabula rasa*, inventariseerden zij de kwaliteiten van de bestaande omgeving, de belevingswereld van bewoners en hun belangen en wensen. Vervolgens maakten de architecten een vertaalslag naar het ontwerp, dat werd voorgelegd aan bewoners met inspraakrecht. In dit ontwerpproces werd de stadsvernieuwing vormgegeven als synthese van contradicties: van modern wooncomfort en de historisch gegroeide stad, van modernistische abstrahering en traditionele decoratie, van de noodzaak tot vernieuwing en de wens om de chaos van het stedelijke leven te behouden, van historisch stadsgezicht en modernistische architectuur. De resultaten van deze samenwerking moeten worden beoordeeld op waarden als variatie, functiemenging, levendigheid, veelkleurigheid, contrast, herkenbaarheid en bovenal op hun sociale functie voor de buurt.

AIMÉE ALBERS MA werkt bij het Projectmanagementbureau van de gemeente Amsterdam. Hier houdt ze zich bezig met alles wat bij gebiedsontwikkeling komt kijken, van het opstellen van een stedenbouwkundig plan tot het organiseren van participatie en het zorgdragen voor bestuurlijke besluitvorming. (acalbers@hotmail.nl)

Aimée Albers won met deze scriptie ex aequo met Tom Packet de KNOB Stimuleringsprijs 2021.

Aimée Albers bewerkte haar masterscriptie eerder tot het artikel 'Ontwerpen met "direkte democratie". Buurtbewoners, architecten en de vormgeving van de stadsvernieuwing in Amsterdam, 1970-1990', *Bulletin KNOB* 120 (2021) 2, p. 1-19.

LESSONS FROM THE PAST. HISTORICAL LANDSCAPE ELEMENTS FOR PASSIVE OUTDOOR MICROCLIMATE CONTROL

Wageningen Universiteit,
Master Landscape Architecture
Begeleider: prof. dr. Sanda
Lenzholzer
Jaar van afstuderen: 2020

◀ Ontwerp voor de toepassing van een berceau in een winkelstraat (tekening auteur)

Hitte en windvlagen in stedelijke gebieden doen afbreuk aan de verblijfskwaliteit van buitenruimtes en resulteren in een hoger energieverbruik voor de verwarming en verkoeling van gebouwen. Door klimaatverandering neemt de kans op hitte toe en wordt de verbetering van het stedelijk microklimaat belangrijker. Tegelijkertijd zijn maatregelen voor een aangenaam microklimaat een eeuwenoud fenomeen. Er bestond echter nog geen overzicht van historische maatregelen voor microklimaatverbetering in landen met een gematigd zeeklimaat, zoals Nederland. Daarom is in deze masterscriptie van een aantal bekende maatregelen voor microklimaatverbetering uit de periode 1500-1900 onderzocht welke daarvan kunnen bijdragen aan de beheersing van het microklimaat in hedendaagse Nederlandse steden.

Op basis van interviews met vijf experts in historische geografie, historische stedenbouw en historische tuin- en landschapsarchitectuur is een eerste overzicht verkregen van historische maatregelen voor microklimaatverbetering: bomenlanen, leilindes, berceaux, windhagen, groene gevels en etagelindes. Aan de hand van citaten uit Nederlandstalige literatuur geschreven tussen 1500 en 1900 is voor de meeste maatregelen (niet voor etagelindes) aangetoond dat deze bewust werden toegepast voor microklimaatverbetering.

In de historische literatuur werd geen informatie gevonden over de effecten van deze maatregelen op het microklimaat. Voor bomenlanen, windhagen en groene gevels bestaan echter wel wetenschappelijke studies waarin dit is berekend. Dat is niet het geval voor leilindes, berceaux en etagelindes. Daarom is met het simulatieprogramma ENVI-met nagegaan welke invloed deze maatregelen hebben op het microklimaat. De simulaties toonden dat de berceau en

etagelinde hittestress lokaal sterk kunnen verminderen door het creëren van schaduw onder hun bladerdak.

Ten slotte is onderzocht hoe deze maatregelen kunnen worden toegepast in hedendaagse steden. Door middel van ontwerpend onderzoek, bestaande uit twee iteraties, is een reeks nieuwe prototypes ontwikkeld voor microklimaatverbetering van straten met een verblijfsfunctie in hedendaagse Nederlandse steden. Daarbij bleek dat de berceau en etagelinde goed in staat zijn tot het verminderen van hittestress doordat ze lokaal veel schaduw kunnen bieden zonder daarbij koele luchtstromen te blokkeren. Uiteindelijk zijn enkele prototypes nader uitgewerkt, zoals een hedendaagse toepassing van een berceau in een winkelstraat. De scriptie geeft een overzicht van zes historische maatregelen voor microklimaatverbetering, en biedt kennis over het effect van deze maatregelen op het microklimaat en de manier waarop deze maatregelen kunnen worden toegepast in hedendaagse steden. De studie verbreedt het scala aan wetenschappelijk onderbouwde ontwerpmaatregelen voor microklimaatverbetering en biedt daarmee planologen en ontwerpers meer keuzemogelijkheden voor de inrichting van stedelijke buitenruimtes met een aangenaam microklimaat.

MICHIEL BAKX MSc werkt als PhD-onderzoeker bij de groep Landschapsarchitectuur van Wageningen Universiteit. Zijn promotieonderzoek heeft tot doel de betekenis van het begrip 'ruimtelijke kwaliteit' te verhelderen en toepasbaar te maken in het kader van twee grootschalige ruimtelijke opgaven: de landbouwtransitie en de waterveiligheidsopgave. (michiel.bakx@wur.nl)

<https://edepot.wur.nl/501694>

LENE VAN DE BEMDT

BUILT HERITAGE MEETS INCLUSIVE DESIGN. IDENTIFYING CHALLENGES AND STRATEGIES THROUGH A MULTIPLE CASE STUDY ENQUIRY

Katholieke Universiteit Leuven, Master Ingenieurswetenschappen:
Architectuur

Begeleiders: prof. dr. ir. arch. Ann Heylighen en Negin Eisazadeh
Jaar van afstuderen: 2020

△ De kasseibestrating van het Groot Begijnhof in Leuven is historisch zeer waardevol, maar erg moeilijk begaanbaar voor mensen met een rollator, rolstoelgebruikers, kinderwagens, fietsers en dergelijke (foto auteur)

Een inclusieve ontwerpaanpak is erop gericht rekening te houden met de verscheidenheid in mogelijkheden, vaardigheden en/of beperkingen van een zo ruim mogelijk publiek. Het inclusief (her)ontwerpen van de gebouwde omgeving brengt heel wat uitdagingen met zich mee, zeker wanneer het gaat om waardevol onroerend erfgoed. Ontwerpvoorstellen om een historisch gebouw inclusiever te maken, stuiten vaak op tegenstand van erfgoedautoriteiten omdat ze conflicteren met het behoud van erfgoedwaarden.

Het doel van deze thesis is (1) te onderzoeken welke spanningen ontstaan tussen het inclusiever maken van bouwkundig erfgoed en het behouden van erfgoedwaarden en (2) mogelijke strategieën te achterhalen om deze spanningen op te heffen.

De eerste stap in het onderzoek bestond uit een meervoudige literatuurstudie. Enerzijds werden de belangrijkste onderliggende principes en regelgeving van zowel inclusief ontwerp als monumentenzorg geanalyseerd. Anderzijds werd onderzocht hoe deze domeinen elkaar hinderen of versterken en welke oplossingen onderzoekers voorstelden om mogelijke conflicten aan te pakken.

Vervolgens werden op basis van beschikbare documenten zes cases geanalyseerd. Daarbij ging het om zowel de problemen waarmee ontwikkelaars werden geconfronteerd als de strategieën die zij hanteerden om deze op te lossen.

De zes cases zijn gesitueerd in twee verschillende omgevingen. Zorgorganisaties De Korenbloem en Karus illustreren hoe bouwkundig erfgoed kan worden ingezet om een kwalitatief hoogstaande zorgomgeving te creëren. Ze tonen aan hoe erfgoed een meerwaarde kan geven aan een zorgomgeving zoals dagopvang. De andere vier cases (Pauscollege, Zwartzusterklooster, Groot Begijnhof en Campusbibliotheek Arenberg) laten zien hoe de KU Leuven als universiteit omgaat met de uitdaging om haar rijke gebouwenpatrimonium inclusiever te maken. Deze cases illustreren de procedures die worden gevolgd om de noden en wensen van gebruikers en erfgoedautoriteiten te inventariseren en tegenstrijdige belangen met elkaar te verzoenen.

Het onderzoek toont aan dat het mogelijk is om bouwkundig erfgoed inclusiever te maken met respect voor erfgoedwaarden. Dit vraagt echter een transdisciplinaire aanpak – met medewerking van ervaringsdeskundigen en experts uit verschillende domeinen – en heel wat tijd. Zodoende wordt een wederzijdse relatie tot stand gebracht tussen inclusief ontwerp en behoud van onroerend erfgoed: het erfgoed kan inclusiever worden gemaakt en tegelijkertijd bijdragen aan de kwaliteit van inclusief ontwerp.

Ir. arch. LENE VAN DE BEMDT loopt stage bij DGI architecten in Mechelen, een bureau met veel ervaring in de erfgoedsector. Hier volgt zij projecten voor onder andere scholen in Mechelen van begin tot eind op.
(hallo@lenevandebemdt.be)

EVA DE BRUIJNE

HET INTERIEUR VAN FRANS HAKS. EEN MENDINI TEMPEL IN NEDERLAND

Universiteit Utrecht, Master Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg
 Begeleider: dr. Eloy Koldewij
 Jaar van afstuderen: 2019

▲ **Frans Haks aan zijn bureau in zijn studio aan de Recht Boomssloot 41 in Amsterdam**, foto Alberto Ferrero (uit: M. Vercelloni, 'Una casa per il design', *Interni* 2003)

In deze scriptie staat het voormalige wooninterieur van oud-directeur van het Groninger Museum Frans Haks (1938-2006) centraal. Dit interieur aan de Recht Boomssloot 41 in Amsterdam werd in oktober 2018 herontdekt door medewerkers van Monumenten en Archeologie van de gemeente Amsterdam. Het bleek een ontwerp te zijn van de Italiaanse architect-ontwerper Alessandro Mendini (1931-2019) uit 2001. Aanleiding voor dit onderzoek was het gebrek aan kennis over dit bijzondere interieurenssemble, dat in gebruik is geweest van 2001 tot 2006. Op basis van literatuur- en archiefonderzoek en *oral history* beschrijft de scriptie de geschiedenis en het belang van het interieur. De centrale vraag was: welke uitgangspunten zijn leidend geweest bij het ontwerp en hoe kan dit interieur worden geplaatst binnen het oeuvre van Mendini en binnen het geheel aan Nederlandse 'postmoderne' interieurs? Na een introductie over ontwerper Mendini en opdrachtgever Haks en hun relatie, volgt een analyse van het kleurrijke interieur waarin de ontwerpoverwegingen worden geduid. Het Amsterdamse huis van Frans Haks moest een passend decor vormen voor Haks' kunst- en designverzameling. Bovendien moest de vormgeving theatraal zijn, passend bij Haks' uitbundige manier van leven. De kwaliteit en het belang van het ontwerp liggen voornamelijk in de vormgeving. Het bewust kunstmatige karakter, de overdrijving als *style statement* in het gebruik van heldere kleuren en vormen, de glamour en de ironie geven het interieur een neo-kitscherige lichtvoetigheid.

Ook de zeldzaamheid van het interieur draagt bij aan het belang ervan. Het vormt naast dat van het Groninger Museum, waarmee het overeenkomsten vertoont in onder meer de kleurvlakken van Peter Struycken, voor zover bekend het enige nog bestaande Mendini-interieur in Nederland, en een van de weinige wereldwijd. Bovendien maakt de Italiaanse postmoderne vormgeving dit interieur een bijzonderheid voor Nederland; het verschilt van de meeste Nederlandse postmoderne vormgeving die vaak een sterke modernistische ondertoon heeft. De scriptie maakt echter ook duidelijk dat er op het gebied van Nederlandse postmoderne interieurkunst een grote kennislacune bestaat. Hoewel de interesse in jong (Post 65-)erfgoed onder professionals toeneemt, zijn interieurontwerpen uit deze periode nog sterk onderbelicht.

EVA DE BRUIJNE MA werkt als beleidsmedewerker Erfgoed voor de gemeente Hoorn waar zij zich onder meer bezighoudt met de aanwijzing van monumenten. (ebdebruijne@gmail.com)

Eva de Bruijne bewerkte haar masterscriptie eerder tot het artikel 'Een postmoderne Mendini in Amsterdam. Het vergeten wooninterieur van Frans Haks', *Bulletin KNOB* 119 (2020) 3, p. 1-18.

◀ **Noorse zeemanskerk gezien vanaf de dokken en de tunnel, 1933. De toren was zichtbaar vanaf de haven, zodat de zeemannen meteen wisten waar ze terechtkonden. Toch lag de kerk net genoeg binnen de stad om niet te dicht te vertoeven bij mogelijke gevaren en verlokkingen van de haven zoals geldverkwisting en drankmisbruik** (foto Stadsarchief Antwerpen)

CAROLINE VAN DOREN

HAVENSTAD ANTWERPEN EN HAAR (VOORMALIGE) ZEEMANSHUIZEN

Universiteit Antwerpen, Master Erfgoedstudies
Begeleiders: prof. dr. Inge Bertels en Philippe Lemineur
Jaar van afstuderen: 2020

Deze masterproef over havenstad Antwerpen en haar (voormalige) zeemanshuizen bracht de verschillende internationale en nationale zeemanshuizen in kaart die soms nog bestaan, maar zo goed als onzichtbaar zijn. Een deel van dit erfgoed is reeds verdwenen of onherkenbaar herbested. De scriptie tracht met een overkoepelend onderzoek de nodige basis te bieden voor de toenemende behoefte aan kennis over haven- en industrieel erfgoed.

Om de zeemanshuizen te kaderen en hun ontstaansgeschiedenis te begrijpen, wordt eerst de stedenbouwkundige en socioculturele havenstadsgeschiedenis verduidelijkt met cartografisch materiaal en via maatschappelijke en technische ontwikkelingen. Belangrijke evenementen die bijdroegen tot het ontstaan van de zeemanshuizen waren het dempen van de Spaanse omwalling (1864-1866) en het afschaffen van de Scheldetol (1863).

Het ontstaan en de bloeiperiode van de zeemanshuizen werden geanalyseerd aan de hand van de verschillende verhuisbewegingen door de stad en de relatie tussen de locatie van de zeemanshuizen in de stad en de haven in de verschillende tijdsperiodes. De zeemanshuizen werkten vaak eerst samen, waarna ze een eigen gebouw oprichtten en elkaars concurrent werden. Ook is bouwhistorisch onderzoek gedaan. Het belang van de religieuze en sociale aspecten van een zeemanshuis was recht evenredig met de oppervlakte van de bijhorende ruimtes.

Tot slot worden ook de teloorgang van de zeemanshuizen en de huidige situatie van de gebouwen besproken, vanaf

het kantelpunt op stedenbouwkundig en sociocultureel vlak in 1970. 'Tijd is geld' nam de bovenhand en stad en haven zijn stilaan volledig van elkaar losgeweekt. Het aantal actieve zeemanshuizen is teruggeplooid tot één gebouw aan de noordzijde van de stad, dicht bij de haven. De zeemanshuizen zijn niet langer statisch van aard – de zeemannen komen naar het zeemanshuis – maar eerder dynamisch: de welfare-medewerkers gaan vooral zelf naar de schepen.

Verschiedene gebouwen werden in de loop van de tijd verlaten en kregen een andere bestemming. Sommige zeemanshuizen hebben een nieuwe functie die in de lijn ligt van de oorspronkelijke, bij andere ontbreekt de link volledig.

Om de mensen bewust te maken van de 'wereldhavenstadsidentiteit' van Antwerpen werden twee beperkte projecten ontwikkeld in de vorm van postzegels en een digitale kaart.

Met dit overkoepelende onderzoek naar de zeemanshuizen in Antwerpen wordt een belangrijk deel van het Antwerpse DNA belicht en wordt de mentale verbinding tussen haven en stad hersteld.

Ir. arch. CAROLINE VAN DOREN werkt sinds enkele jaren als ingenieur-architect op het studie bureau van NMBS, de Nationale Maatschappij van de Belgische Spoorwegen. Daar werkt zij mee aan de verbetering van de stationsomgeving om het comfort van de reiziger te vergroten. (caroline.vandoren@hotmail.be)

In 2017 startte de sectie Heritage and Architecture van de TU Delft het onderzoeksproject Karakteristiek Duurzaam Erfgoed (KaDEr) voor de provincie Gelderland. Onderdeel van dit onderzoek was het landgoed Reuversweerd in Brummen met het rijksmonumentale hoofdhuis uit 1830. Dit type landgoederen, die na de industrialisatie hun relevantie verloren, maakt deel uit van onze geschiedenis en dient behouden te blijven. Het onderzoek ten behoeve van een ontwerpoplossing die oog heeft voor de culturele waarden en tegelijkertijd rekening houdt met duurzaamheid en haalbaarheid, wil bijdragen aan de verbreding van kennis op het gebied van gebouwd cultureel erfgoed.

Ik ben begonnen primaire bronnen te bestuderen in de vorm van veldonderzoek ter plaatse en analyse van archiefmateriaal. Vervolgens heb ik de verzamelde gegevens gevisualiseerd met behulp van cartografische technieken, schema's en documentatie. Om de culturele waarden vast te stellen gebruikte ik de vierstappen-analysmethode zoals beschreven in het boek *Designing from Heritage. Strategies for Conservation and Conversion* van Marieke Kuipers en Wessel de Jonge uit 2017.

De belangrijkste inspiratie voor mijn ontwerp komt voort uit de grote variatie aan ruimtes, sferen en tijdlagen op de locatie. Mijn streven is om deze unieke kwaliteit te behouden, ervaarbaar te maken voor het publiek en te benutten als bron van inkomsten.

De sfeer op de locatie wordt gekenmerkt door de oorlogsschade in het hoofdhuis. Mijn ontwerp voor een boetiekhotel probeert de oorspronkelijke sfeer van de kamers te herstellen en tegelijkertijd te voorzien in een moderne levensstandaard. Alle ernstige beschadigingen aan het metselwerk zijn gehandhaafd en, vergelijkbaar met een vitrine in een museum, zichtbaar door een vensterruit. Dit con-

JOHANNES DÜBER

THE HISTORIC LAYERS OF THE REUVENSWEERD ESTATE IN BRUMMEN

Technische Universiteit Delft, Master Architecture, specialisatie Heritage and Architecture
Begeleiders: dr. ir. Hielkje Zijlstra en dr. ir. Wido Quist
Jaar van afstuderen: 2019

trasteert met de nieuwe pleisterafwerking die aansluit bij de oorspronkelijke kleurstelling.

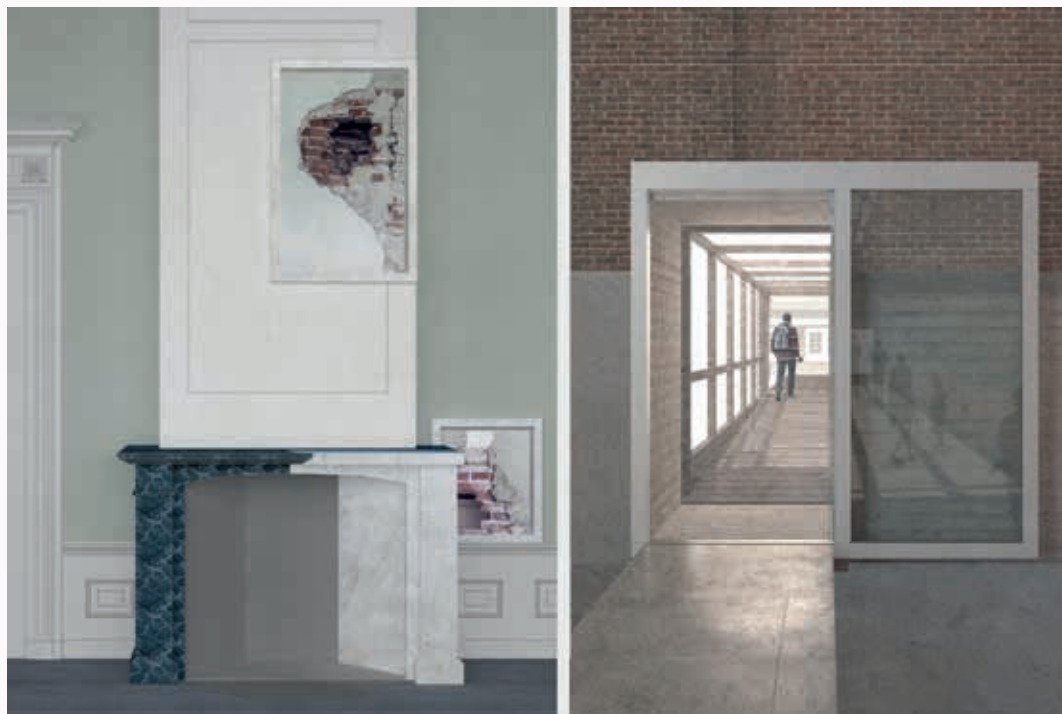
Om het verhaal van het buitenleven van de laatste eeuwen te vertellen en het potentieel van het landgoed te ontsluiten, worden de bijgebouwen met elkaar verbonden door een reeks kleinschalige, deels tijdelijke ingrepen. Zo ontstaat een opeenvolging van verschillende ruimten en sferen en worden bezoekers uitgenodigd hier doorheen te lopen. Deze ruimten blijven vrijwel in hun oorspronkelijke staat, op kleine 'doos-in-does'-ingrepen na die nieuwe functies herbergen. Naast *storytelling* beoogt de nieuwe verbinding het volledige ontwikkelingspotentieel van het ensemble te ontsluiten.

JOHANNES DÜBER MSc werkt als projectarchitect bij alsh (Sander Hofrichter Architecten) in Frankfurt am Main. Het bureau is gespecialiseerd in complexe publieke projecten, met name ziekenhuizen en medische voorzieningen. (johannes.dueber@gmail.com)

<https://repository.tudelft.nl/islandora/object/uuid:c7c8e38d-eac8-4fc8-bfb9-173cc2cd6543?>

► Impressies van het voorgestelde interieur van het hoofdgebouw en de verbinding tussen de gebouwen

(tekeningen door de auteur)

JAKOB FRATEUR

EEN GROENE LONG ROND ANTWERPEN. VERANDERINGEN IN AANLEG EN GEBRUIK VAN STADSGROEN OP DE ANTWERPSE STADSOMWALLING IN DE ACHTTIENDE EEUW

Universiteit Antwerpen, Master Geschiedenis
Begeleider: prof. dr. Tim Soens
Jaar van afstuderen: 2019

△ **De Antwerpse omwalling vormde een groene gordel rond de hele stad, maar was in de zeventiende eeuw nog een militair bouwwerk. Schilderij door Jan Wildens, 1636**
(Rijksmuseum Amsterdam)

Groene ruimtes dienen al eeuwenlang als plekken waar sociale interactie kan plaatsvinden. De meeste literatuur beperkt zich echter tot onderzoek naar formeel groen, zoals negentiende-eeuwse parken. Recent legden enkele auteurs zich toe op het gebruik van informele groene ruimtes zoals onontgonnen terreinen, maar ook die studies beperkten zich tot ontwikkelingen in de negentiende eeuw. Deze scriptie over de aanleg en het gebruik van groen op de Antwerpse stadsomwalling in de achttiende eeuw wil een bijdrage leveren aan die leemte in de literatuur en aantonen dat groene ruimtes reeds vroeger actief werden aangelegd en gereguleerd met het oog op gebruik ervan door stadsbewoners.

Daartoe werd de volgende vraag beantwoord: hoe evolueerde het stadsgroen op de Antwerpse omwalling tijdens de achttiende eeuw en wat waren daarvan de gevolgen? Het onderzoek vereist inzicht in de vormgeving en reglementering van de groene ruimte door de centrale overheid en het stadsbestuur enerzijds, en in het gebruik ervan door stadsbewoners anderzijds. Om veranderingen in aanleg en onderhoud van groen te ontdekken, werden rekeningen van de fortificaties, met name de uitgaven aan groenvoorziening, op een kwantitatieve manier verwerkt. De reglementering van groen werd bestudeerd door stadsplakkaten aan een kwalitatieve inhoudsanalyse te onderwerpen. Het gebruik van stadsgroen, tot slot, werd op een gelijkaardige, maar indirecte manier onderzocht. Aan de hand van veran-

deringen in de aard van verboden met betrekking tot de omwalling heb ik getracht het gebruik van die ruimte door stadsbewoners te achterhalen.

Uit de rekeningen blijkt dat de centrale overheid gedurende de achttiende eeuw relatief gezien veel uitgaven deed aan groen en aanplanting van bomen. De omwalling werd daardoor een aantrekkelijke groene ruimte, en dus meer dan enkel een militair bouwwerk. Bewoners van de stad maakten er dan ook gretig gebruik van. De plakkaten suggereren dat steeds meer mensen de omwalling bezochten. Ze kwamen om te wandelen en om af te spreken met vrienden (de sociale functie van groen), maar ook om hout te sprokkelen (de economische functie van groen). De toename van mensen op de omwalling en het feit dat het hout werd beschadigd, bijvoorbeeld door het sprokkelen of door het buiten de paden gaan, werd door het stadsbestuur als een steeds groter probleem beschouwd. Bijgevolg werd de groene ruimte op de omwalling strenger gereguleerd – met aandacht voor de bescherming van groen – en legde het stadsbestuur een bepaalde omgang met groen aan de stadsbewoners op.

JAKOB FRATEUR MSc MA werkt als doctoraalstudent aan de Universiteit Antwerpen en doet onderzoek naar democratische vertegenwoordiging in meerlagige politieke systemen. (jakob.frateur@uantwerpen.be)

STIJN GIESBERS, ANOUK RAAIJMAKERS,
STIJN SWOLFS

COMFORT EXPLORATIONS

Technische Universiteit Eindhoven, afstudeerrichting
Architecture, Building and Planning, afstudeerstudio
The Instrumental Building
Begeleiders: prof. dr. Bernard Colenbrander, dr. dipl.ing.
Hüsnü Yegenoglu en Sjef van Hoof Arch. AvB.
Jaar van afstuderen: 2020

In 2014 presenteerde Rem Koolhaas *Elements of Architecture*. Deze studie volgt de historische ontwikkeling van de bouwkundige componenten, van wand en dak tot bouwfysische installaties. Ze komen samen in het architectonisch ontwerp, maar hebben elk ook een eigen evolutie. Als aanjager van deze voortdurende technische aanpassing identificeert Koolhaas de 'heilige drie-eenheid' comfort, veiligheid en duurzaamheid. We weten tegenwoordig wat deze termen betekenen, want ze zijn verbonden aan expliciete behoeftes in onze cultuur. Maar wat als we ze in dienst stellen van een blik op het verleden, toen deze begrippen nog niet in zwang waren? Meer in het bijzonder stellen we de vraag hoe het belang van comfort werd gediend in historische architectuur, toen de betekenis van het begrip mogelijk al wel werd ervaren als een onvervreemdbaar onderdeel van de civilisatie. De scriptie neemt daarom het contemporaine begrip comfort als leidraad voor een historische schets van de architectuurpraktijk, in zoverre die intervenueerde in een nog niet expliciet bestaand, maar al wel actief ervaren programma van 'comfort'.

Inspiratie bood *Space, Time and Architecture* van Sigfried Giedion uit 1941. Dit boek onderzoekt de betekenis door de tijd heen van het begrip ruimte, met een eigentijds ideologisch perspectief. Wij doen iets soortgelijks voor het thema 'comfort'. Een volledig historisch overzicht bieden we vooralsnog niet, maar wel een aantal gebeurtenissen die het concept hebben gevormd. Aan de hand van literatuuronderzoek zijn ontwikkelingen in de ruimtelijke disciplines beschreven met een 'comfortabele' bril. Behalve gebouwen en steden onderzochten we het gebruik van openbare ruimtes voor festiviteiten en processies.

Het begrip comfort blijkt gegrondvest op drie drijfveren die gaandeweg van betekenis veranderen. Ten eerste is er een verband met de ontwikkeling van primaire levensbehoeften. Daarnaast veranderen op cultureel vlak de inzichten over hoe de ruimtelijke inrichting het menselijk gedrag dient te accommoderen. De menselijke cultuur is verrijkt door een programma van plezier en vrije tijd, met als constante drijfveer een tijdelijke ontsnapping uit het dagelijks leven. Tot slot is comfort ook een aansprekend middel om te verleiden en zodoende met zachte hand controle af te dwingen.

▽ **Blik op de ontwikkeling van het plafond, een van de 'fundamentals' gepresenteerd tijdens de veertiende Biënnale van Venetië in 2014**
(foto Andrea Sart)

Hoewel comfort geen eenduidige betekenis heeft, evolueert het begrip door culturele ontwikkelingen en technologische innovaties. Dit heeft geresulteerd in een verscheidenheid aan ruimtelijke ingrepen op verschillende schaalniveaus. De veranderende betekenis van het begrip zal een rol blijven spelen in de vormgeving van onze ruimte. Mede daarom is het de moeite waard het begrip te duiden in een lange historische lijn.

Ir. ANOUK RAAIJMAKERS werkt bij Van Aken Concepts, Architecture & Engineering in Eindhoven en doceert aan de Technische Universiteit Eindhoven.
(anouk_raaijmakers_2@hotmail.com)

Ir. STIJN GIESBERS werkt bij BETA office for architecture and the city in Amsterdam. (stijngiesbers@live.nl)

Ir. STIJN SWOLFS werkt bij Koen van Velsen architecten in Hilversum. (stijnswolfs@hotmail.com)

SARAH GRESNIGT

HET VERHAAL VAN EEN ANDERE GEDACHTE. OVER DE WAARDERING EN BESCHERMING VAN POST 65-ERFGOED

Vrije Universiteit Amsterdam, Master Erfgoedstudies

Begeleider: prof. dr. Hans Renes

Jaar van afstuderen: 2020

▼ De Sierduif, eind jaren zeventig ontworpen als onderdeel van de houtskeletbouwoningen in de Doorslag, Nieuwegein. Voorbeeld van een experimentele woonomgeving met aandacht voor gemeenschapszin en sociale ontmoeting (foto Daphne Luijters)

In 1959 kwam het eerste nummer van architectuurtijdschrift *Forum* uit, getiteld 'Het Verhaal van een Andere Gedachte'. Dit nummer bevatte een oproep aan architecten om een omgeving te creëren waarin ieder individu zich thuis zou voelen. Een omgeving waarin de sociale betekenis van architectuur centraal stond, weg van het starre functionalisme van de jaren vijftig. Deze 'andere gedachte' zou de toon zetten in de architectuur en stedenbouw van met name de jaren zeventig. De Post 65-periode was er een van de menselijke maat in het ontwerp van de ruimtelijke leefomgeving.

De Post 65-periode heeft veel bijzonder erfgoed opgeleverd dat het verhaal van de jaren zeventig en tachtig vertelt. Ten tijde van mijn scriptieonderzoek was bescherming van dit erfgoed door een gebrek aan kennis en waardering echter allesbehalve vanzelfsprekend. Tegelijkertijd is de zorg voor dit erfgoed hard nodig: gebouwen en groen van na 1965 komen op leeftijd en zijn toe aan vervanging of herstel. Daarnaast zal dit erfgoed de komende jaren onderhevig zijn aan grootschalige transformatie, met het oog op verduurzaming, de energietransitie en herbestemming. Bovendien komt de invoering van de Omgevingswet met rasse schreden naderbij, wat betekent dat in de erfgoedzorg aanzienlijke veranderingen op stapel staan.

De hoofdvraag van mijn scriptie luidde: hoe gaan Nederlandse gemeenten om met Post 65-erfgoed, in het licht van de Omgevingswet en de vraag naar participatie, en welke

verbeteringen zijn hierin mogelijk? Door in gesprek te gaan met erfgoedexperts van de gemeenten Almere en Nieuwegein heb ik getracht mij een beeld te vormen van de dagelijkse praktijk in deze gemeenten. In deze interviews kwam naar voren dat bescherming van het jonge erfgoed niet juridisch is geborgd. Er is ook veel onzekerheid over de vraag hoe Post 65-erfgoed moet worden gewaardeerd; volstaan de bestaande waarderingscriteria voor gebouwd erfgoed of is het nodig deze te herzien?

Wat ook duidelijk werd is dat veel gemeenten elkaar opzoeken om op dit gebied kennis en ervaring uit te wisselen. Een van mijn conclusies was dat deze uitwisseling cruciaal is. Alleen door het genereren van meer kennis en door het delen hiervan kunnen we tot een adequate werkwijze komen voor de bescherming van ons jonge erfgoed. Inmiddels ben ik sinds augustus 2021 werkzaam als beleidsadviseur erfgoed bij de gemeente Nieuwegein. De zorg voor Post 65-erfgoed is hier het afgelopen jaar in een stroomversnelling gekomen: er worden op dit moment zelfs nieuwe jonge monumenten aangewezen.

SARAH GRESNIGT MA werkt als beleidsadviseur erfgoed en archeologie bij de gemeente Nieuwegein. Zij zorgt ervoor dat erfgoed een plek krijgt in ruimtelijke plannen, adviseert over vergunningsaanvragen, bestemmingsplannen en nieuw beleid en houdt zich bezig met de aanwijzing van Post-65 erfgoed. (s.gresnigt@nieuwegein.nl)

Gaudium is een weeffabriek in Winterswijk die hoogwaardige meubel- en gordijnstoffen produceert. Het is een van de laatste overblijfselen van de florerende textielindustrie die Nederland heeft gekend. Het bijzondere is dat het weven nog steeds plaatsvindt in hetzelfde ensemble als honderd jaar geleden. Door de slechte staat van de bebouwing dreigt de weverij echter te moeten verhuizen. Bovendien heeft het ambacht van het weven een industriële vorm aangenomen, wat zorgt voor frictie met de omliggende woongebieden. Het doel van mijn afstudeerproject was het schetsen van een toekomstbeeld waarin industrie en wonen samengaan in een historisch waardevolle setting.

De toegepaste onderzoeksmethode is de culturele waardebepaalding, waaraan een historisch onderzoek naar de stedenbouwkundige en architectonische context ten grondslag ligt. Gebleken is dat in Winterswijk door de tijd heen functies per zone zijn ingedeeld, wat heeft geleid tot een scheiding van gebieden. Waar het dorp ooit een integraal geheel was, is het nu opgedeeld in monofunctionele zones; een herkenbaar stedenbouwkundig patroon in Nederland. De studie laat zien hoe een industrie functie juist een relatie kan aangaan met een woongebied en een dorpscentrum. In het gemaakte masterplan is het historische industriegebied onderdeel van een nieuwe groene ader die centrum en achterland met elkaar in verbinding brengt. Deze route is gescheiden van het logistieke verkeer en alleen toegankelijk voor voetgangers. Vanaf buiten zijn er verschillende doorkijken, waardoor het gehele weefproces – van garen tot hoogwaardige stoffen – te volgen is.

Met een architectonische ingreep is getracht structuur

JOOST JOOSSE

GAUDIUM: DE DRAAD WEER OPPAKKEN

Technische Universiteit Delft, Master Architecture, specialisatie Heritage and Architecture
Begeleiders: dr. ir. Hielkje Zijlstra en ir. Frank Koopman
Jaar van afstuderen: 2020

en helderheid te brengen binnen de vele tijdslagen die de huidige compositie kent. Deze interventie kenmerkt zich door een colonnade waarlangs een reeks beelden van het weefproces te zien is. De colonnade acteert als de ruggengraat van het productieproces. Ze baant zich een weg door de historische opzet, met een verspringing waar typologieën elkaar ontmoeten. De interventie is een functioneel element ten behoeve van het transport van textiel, maar ook een leidraad voor bezoekers. De combinatie van een productieproces zonder uitstoot en een historische setting biedt een uitgelezen kans voor een nieuwe bruisende omgeving. Het is alleen een kwestie van de draad weer oppakken.

JOOST JOOSSE MSc werkt als ontwerper en technisch ontwerper bij Braaksma & Roos Architecten.
(joostjoesse@hotmail.com)

<https://repository.tudelft.nl/islandora/object/uuid%3Af295dc21-1fb4-4af0-b2db-8245a990aa9e>

▼ **Visualisatie van een deel van het ontwerp van de groene ader in de vorm van een binnenplaats en de nieuwe interventie. Oud en nieuw ontmoeten elkaar op een bescheiden manier** (tekening auteur)

ECHTE WELVAART. DE RELEVANTIE VAN PATRICK GEDDES' REGIONALISME VOOR DE HEDENDAAGSE DUURZAAMHEIDSBEWEGING

Universiteit van Amsterdam, Master Stadsgeschiedenis
Begeleider: dr. Petra Brouwer
Jaar van afstuderen: 2020

Bij een stedenbouwkundige die pleit voor hergebruik van materialen, zelfbouw en het opereren vanuit het evolutionaire verhaal van een plek, denk je al snel aan een moderne ontwerper die thema's als klimaatverandering en circulariteit hoog op zijn agenda heeft staan. Toch zijn deze thema's een greep uit het gedachtegoed van Patrick Geddes, de bioloog, sociaal geograaf, stedenbouwkundige en zelfbenoemd econoom die leefde van 1854 tot 1932.

Geddes wordt in het wetenschappelijk debat vooral herinnerd vanwege zijn excentrieke persoonlijkheid en zijn turbulente leven met talloze projecten, reizen en initiatieven om zijn ideeën te verspreiden. Door het ontbreken van een monografie en door zijn activiteit op verschillende wetenschappelijke vakgebieden, bestaat het idee dat een eenduidige theorie of rode draad in Geddes' werk ontbreekt. In mijn scriptie betoog ik dat dit beeld moet worden bijgesteld, omdat er wel degelijk een samenhangende theorie zichtbaar wordt wanneer drie kernelementen uit Ged-

des' ideeën en werk in samenhang met elkaar worden geanalyseerd.

Het eerste van deze drie kernelementen is het regioconcept dat Geddes adopteerde uit het Franse sociaal-geografische discours dat vanaf eind negentiende eeuw werd gevormd door anarchistische denkers als Pierre-Joseph Proudhon, Élisée Reclus en Peter Kropotkin. Het regioconcept bood Geddes een schaalniveau voor zowel stedenbouwkundige planning als sociale theorievorming. Het tweede kernelement is Geddes' persoonlijke ideologie rond zijn idee van 'echte welvaart', een visie op menselijk geluk die zich uitte in zijn missie om educatie, praktische vaardigheden en gemeenschapszin als welvaartsideaal te laten prevaleren boven financieel gewin en bezit. Het derde element is Geddes' zelfontwikkelde planningsmethode die hij 'conservative surgery' noemde; een terughoudende benadering die zoveel mogelijk uitging van de situatie zoals deze was. In een tijd waarin grootschalige sloop en herstructurering de boventoon voerden, was dit een zeer afwijkende methode. Wanneer we deze drie kernelementen met elkaar verbinden, ontstaat een unieke theorie die Geddes' visie op de stad, de samenleving en de stedenbouwkundige planning omvat.

Het tweede deel van de scriptie geeft antwoord op de vraag hoe deze nieuwe theorie op basis van Geddes' werk zich verhoudt tot hedendaagse initiatieven op het gebied van circulair bouwen, lokalisme en duurzaamheid. De conclusie is dat Geddes' werk de huidige duurzaamheidsbeweging niet alleen verbindt met een historische traditie, maar deze zelfs in ideologisch en intellectueel opzicht verrijkt.

JENS VAN KAMP MA werkt als programmamaker bij Architectuurcentrum AORTA in Utrecht. Daarnaast is hij freelance schrijver, onderzoeker en grafisch vormgever en maakt hij vrij werk als (video)kunstenaar. (jensvankamp@gmail.com, www.jensvankamp.nl)

<https://jensvankamp.nl/echte-welvaart/masterscriptie-jens/>

▼ Patrick Geddes op vierendertigjarige leeftijd, 1888
(Libraryblogs.is.ed.ac.uk)

▷ De Cubex-keuken in Villa Berteaux in Brussel. De witte kastjes zijn authentiek, de zwarte kastjes zijn nieuw vervaardigd Cubex-meubilair (foto auteur, 2019)

MARGOT MISSOORTEN

THE FIRST EQUIPPED BELGIAN KITCHEN IN THE INTERWAR PERIOD: CUBEX, BY LOUIS HERMAN DE KONINCK

Vrije Universiteit Brussel, Master Architectural Engineering
Begeleider: prof. arch. Ann Verdonck
Jaar van afstuderen: 2020

De Cubex-keuken werd in 1930 ontworpen door de modernistische architect Louis Herman De Koninck (1896-1984) en is het meest gekende Belgische voorbeeld van de rationele keuken uit het interbellum. De vernielingen van de Eerste Wereldoorlog leidden tot een schaarste aan huishoudhulp en een verlangen naar een nieuwe manier van leven. Dit had invloed op het ontwerp van de keuken. Architecten en huishoudeskundigen beseften dat de keuken efficiënter moest worden ingedeeld om zoveel mogelijk tijd en energie te besparen; de huishoudelijke taken werden voortaan immers vaker door de vrouw des huizes uitgevoerd. De keuken werd wetenschappelijk bestudeerd als een laboratorium voor de huishoudelijke arbeid.

Net als tijdgenoten Margarete Schütte-Lihotzky (1897-2000) en Piet Zwart (1885-1977) ontwierp De Koninck een ingebouwde keuken met modulaire geëquipeerde elementen die op of naast elkaar konden worden geplaatst. Elk element had zijn eigen functie, zoals het opbergen van voedsel of het stapelen van potten en pannen. Deze keukens bestaan nog steeds en worden zelfs opnieuw vervaardigd. Maar wat is er nu zo eigen aan een Cubex en hoe herken je deze keuken? Om deze vragen te beantwoorden, analyseerde ik de technische bouwstenen van een gestandaardiseerde Cubex-keuken uit de jaren dertig, de gebruikte materialen, de kleuren en de technische kenmerken van deze keukens. Dit was mogelijk door archieven en literatuur te raadplegen en dit te combineren met in-situ-onderzoek van nog bestaande Cubex-keukens.

Het onderzoek wees uit dat er opeenvolgende versies van de Cubex-keuken werden geproduceerd, met verschillen wat betreft fabricageproces, standaardisatie, afwerking en dimensionering. Zo hadden de eerste Cubex-elementen de kubische dimensies van zestig centimeter voor zowel hoogte als breedte en diepte. Dit bleek echter te laag, reden waarom de hoogte werd aangepast tot 75 centimeter. De iconische halfronde handgrepen waren vanaf de tweede versie standaard en vormen een van de meest karakteristieke uiterlijke kenmerken.

Omdat deze historische ontwerpen nog steeds aan de basis liggen van hedendaags keukendesign, is het belangrijk en aangewezen om authentieke Cubex-keukens te behouden, te conserveren en indien nodig te combineren met nieuw keukenmeubilair om aan de huidige eisen van comfort te voldoen. Een geslaagd voorbeeld van de synergie tussen oud en nieuw is de Cubex in Villa Berteaux (1936) van De Koninck.

Ir. arch. MARGOT MISSOORTEN doet aan de Vrije Universiteit Brussel en de Universiteit Gent doctoraatsonderzoek naar het concept, de constructie en de conservering van tussenoorlogse rationele keukenontwerpen in België. Dit onderzoek is gefinancierd door het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek (FWO). (Margot.Missoorten@vub.be)

▷ Julia en Victor Horta in het Yosemite National Park, Californië, augustus 1918 (Hortamuseum Brussel)

TOM PACKET

HORTA IN AMERIKA. HET VERBLIJF VAN VICTOR HORTA IN DE VERENIGDE STATEN VAN 1915 TOT 1919

Vrije Universiteit Brussel, Master Kunstwetenschappen en Archeologie

Begeleiders: prof. dr. Pieter Martens en prof. dr. Werner Adriaenssens
Jaar van afstuderen: 2019

Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog werkte de Belgische architect Victor Horta (1861-1947) aan drie projecten in Brussel: de constructie van een ziekenhuis, de aanleg van het Centraal Station en de reorganisatie van het onderwijs aan de Academie voor Schone Kunsten, waar hij op dat moment directeur was. Vanaf 1915 zou Horta door onvoorziene omstandigheden vier jaar in ballingschap leven, eerst in Londen en daarna in de Verenigde Staten. De Belgische overheid vroeg hem de Amerikaanse samenleving en haar architecturale innovaties grondig te bestuderen in het licht van de wederopbouw. Horta onderzocht drie jaar lang hoe de Amerikaanse wolkenkrabbers, gestandaardiseerde woningen en ingenieuze stedenbouw als model konden dienen voor een modern naoorlogs België. Tegelijk gaf hij talloze lezingen in alle uithoeken van het land. Voor volle aula's en in woonkamers van steenrijke Amerikanen klaagde hij zo de wandaden en verwoestingen in *poor little Belgium* aan.

Victor Horta's verblijf in de Verenigde Staten is een relatief slecht gekende periode in het leven van de architect, waardoor het voor lange tijd onduidelijk bleef wat de (mo-

gelijke) impact van zijn Amerikaanse reis is geweest. Dit onderzoek heeft voor het eerst een grondige reconstructie gemaakt van de jaren 1915-1919 in Horta's leven. Dit gebeurde door zoveel mogelijk primaire bronnen te analyseren, met name de vele documenten die Horta meebracht uit Amerika, die nu worden bewaard in de archieven van het Hortamuseum. Daarnaast werd in ruime mate de Amerikaanse pers geraadpleegd. Horta's lezingen werden gretig gevolgd door Amerikaanse kranten, waardoor het mogelijk was zijn parcours in de VS in detail te reconstrueren. Hieruit bleek dat Horta de Amerikaanse samenleving zoals opgedragen grondig bestudeerde en lange periodes verbleef in New York, Washington D.C. en San Francisco, waar hij contacten aanknoopte met belangrijke architecten, ingenieurs en academici.

Dit onderzoek toont bovendien aan dat Victor Horta's reis naar de VS een grondig voorbereide missie was met een duidelijk maatschappelijk en politiek doel. Aan de hand van Horta's persoonlijke documenten, briefwisseling en krantenartikelen wordt een gedetailleerd beeld geschetst van zijn confrontatie met een radicaal andere samenleving en architectuur. Toegenomen inzicht in deze confrontatie kan ons helpen Horta's oeuvre uit de jaren twintig en dertig nog beter te begrijpen.

TOM PACKET MA werkt aan de Vrije Universiteit Brussel aan een doctoraat over Belgisch-Amerikaanse architecturale uitwisseling tijdens het interbellum. (tom.packet@vub.be)

Tom Packet won met deze scriptie ex aequo met Aimée Albers de KNOB Stimuleringsprijs 2021.

▽ Simone Guillissen-Hoa,
woonkamer van de eigen
woning in Ukkel, 1962, foto
ca. 1965 (persoonlijk
archief van de architect)

MARYLISE PAREIN

ARCHITECTS' HOUSES IN UKKEL, 1890-1970

Vrije Universiteit Brussel, Master Ingenieurswetenschappen: Architectuur
Begeleiders: prof. dr. ir. arch. Ine Wouters en ir. arch. Linsy Raaffels
Jaar van afstuderen: 2019

De eigen woningen van architecten Victor Horta en Frank Lloyd Wright zijn internationaal bekend. De bijzonderheid van de architectenwoning ligt in de grote architecturale vrijheid waarover de architect beschikt vanuit zijn tweeledige functie als opdrachtgever en ontwerper. Hij kan onbelemmerd experimenteren met ruimtes, nieuwe materialen en technieken, wat vaak tot interessante architectuur leidt. Eerder onderzoek toonde aan dat in Ukkel, een van de meest welgestelde gemeenten van Brussel, een groot aantal architectenwoningen is gebouwd. In het thesisonderzoek *Architects' houses in Ukkel, 1890-1970* worden de architectenwoningen opgelijst en wordt hun constructie gesitueerd binnen de stedenbouwkundige ontwikkeling. Tot slot worden bijzondere cases grondig geanalyseerd om de motieven van de architecten en het gebruik van de woningen in kaart te brengen. Het thesisonderzoek belicht minder bekende, maar toch erg interessante woningen. Simone Guillissen-Hoa (1916-1996), een van de eerste vrouwelijke architecten in België, ontwierp bijvoorbeeld een appartement met architectuurpraktijk in Ukkel, dat vandaag de dag nog in zijn oorspronkelijke staat verkeert.

Om het register van alle architectenwoningen gebouwd tussen 1890 en 1970 op het Ukkelse grondgebied op te stellen, werden eerst de officiële inventaris van het bouwkundig erfgoed in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest geraadpleegd en de online database met bouwaanvragen doorzocht. Dit leidde tot een register van 42 woningen. Dit

hoge aantal werd vervolgens verklaard aan de hand van een onderzoek naar de geografische, chronologische en typologische spreiding van de woningen. Hieruit blijkt onder meer dat de geografische spreiding van de woningen en de urbanisatie van de gemeente nauw samenhangen. Naast externe factoren zijn het uiteindelijk ook de persoonlijke ambities en wensen van de architect (en zijn familie) die de vestigingskeuze bepalen. In het laatste deel van het onderzoek wordt daarom dieper ingegaan op een geringe selectie, te weten de woningen van architecten Josse Franssen, Simone Guillissen-Hoa, Pierre Humblet en Robert Puttemans. Verschillende aspecten van de woning werden bestudeerd, zoals de motivatie van de architect en de originele en huidige toestand van de woning. De voornaamste bronnen die voor deze analyse werden gebruikt zijn architectuurtijdschriften, archiefmateriaal, plaatsbezoeken en interviews met de eigenaar(s) en/of de architect.

Ir. arch. MARYLISE PAREIN werkt aan een doctoraat binnen het departement Ingenieurswetenschappen: Architectuur aan de Vrije Universiteit Brussel. Zij verricht in samenwerking met urban.brussels onderzoek naar bouwmaterialen en erfgoedwaarde van het Brussels woonpatrimonium 1975-2000. (Marylise.Parein@vub.be)

<https://researchportal.vub.be/en/studentTheses/architects-houses-in-ukkel-1890-1970>

MAAIKE WAALDIJK

EEN 'NIEUWE' ARCHITECTONISCHE OPGAVE. ONDERZOEK NAAR DE CONTEXTUELE BENADERING IN DE ARCHITECTUUR VAN ALDO VAN EYCK EN THEO BOSCH

Universiteit Utrecht, Master Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg
Begeleider: dr. Dirk van de Vijver
Jaar van afstuderen: 2020

△ **Aldo van Eyck en Theo Bosch, prijsvraagontwerp stadhuis Deventer 'Tussen de daken'**
(Het Nieuwe Instituut)

Aldo van Eyck ontwikkelde een eigen contextuele benadering in de vorm van concrete uitgangspunten die hem tijdens het ontwerpen handvatten boden. In deze master-scriptie is onderzocht op welke wijze deze contextuele benadering niet alleen tot uiting kwam in het werk van Van Eyck zelf, maar ook in dat van zijn compagnon Theo Bosch. De uitgangspunten waren als het ware stelregels waarmee werd bepaald op welke wijze het nieuwe ontwerp zich moest verhouden tot de bestaande omgeving. Context in Van Eycks benadering had betrekking op zowel fysieke als sociaal-culturele kenmerken van de omgeving. De noodzaak voor het ontwikkelen van een contextuele benadering in de architectuur en stedenbouw kwam bij Van Eyck voort uit zijn ongenoegen over de niet op de context gerichte functionalistische woningbouw tijdens de wederopbouw en later de cityvorming in de Nederlandse steden. Van Eyck verdiepte zich in historische stedenbouwkundige principes die in zijn ogen waardevolle kwaliteiten bevatten.

De relevantie van dit onderzoek is historiografisch van aard. Het ontbreekt aan voldoende academische kennis over de contextualistische architectuur uit de periode voor en tijdens de stadsvernieuwing (ca. 1968-1989) in Nederland. De prevalerende gedachte in de literatuur is dat de concretisering van de contextuele benadering pas echt plaatsvond vanaf het Deventer stadhuisproject (1966) van Van Eyck en Bosch. Literatuuronderzoek en projectanalyses laten echter zien dat Van Eyck al geruime tijd vóór de stadsvernieuwing bezig was met het ontwikkelen van een

dergelijke aanpak. Zo had hij al eerder geëxperimenteerd in kleinschaligere projecten, zoals voor modehuis Modissa (1963), Huis Maas (1966-1967) en Huis Visser (1967). In 1965 kwam Theo Bosch voor Van Eyck te werken. Vanaf het moment dat hij Van Eyck hielp bij het ontwerp voor het stadhuis in Deventer, nam hij voor een groot deel diens contextuele benadering over. De eerste verschillen hiermee zijn echter te zien in de projecten waarbij Bosch eindverantwoordelijk architect was. Daar koos hij vaak voor het toepassen van rood metselwerk, waar Van Eyck zou hebben gekozen voor meer 'eigentijdse' materialen zoals beton. Later is bij het Pentagon (1983) en het P.C. Hoofthuis (1984) wel een 'eigentijds' architectuuridoom te zien, dat aan het Hubertushuis (1978) van Van Eyck doet denken. Bosch lijkt dus niet erg principieel te zijn geweest in het toepassen van een bepaalde architectonische stijl of materialisering. Voor hem was het vooral van belang dat de nieuwbouw 'iets teruggeeft aan de stad'.

MAAIKE WAALDIJK MA studeert af aan de Technische Universiteit Delft bij de sectie Heritage and Architecture, afstudeerstudio New Heritage. Centraal staat de vraag op welke wijze duurzaam moet worden omgegaan met Post 65-woonwijken, rekening houdend met (potentiële) erfgoedwaarden en grotere maatschappelijke uitdagingen zoals woningnood en energietransitie. (maaike.waaldijk@live.nl)

<https://studenttheses.uu.nl/handle/20.500.12932/37689>

THE SHAPE OF BORSSELE

Technische Universiteit Delft, Master Architecture,
specialisatie Heritage and Architecture
Begeleider: dr. Reinout Rutte
Jaar van afstuderen: 2021

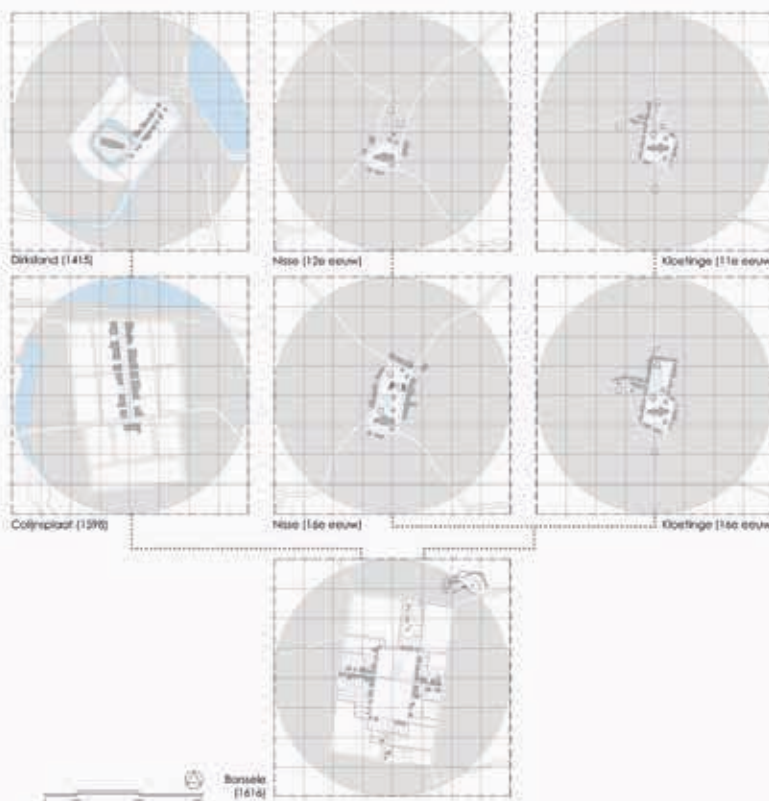
Het dorp Borssele in Zeeland is niet zomaar een doorsnee zeventiende-eeuwse nederzetting. Het onderscheidt zich van de omliggende dorpen op Zuid-Beveland door zijn volledig symmetrische plattegrond met in het midden een rechthoekig plein, alsmede door zijn oriëntatie, gedraaid ten opzichte van het omringende polderraster.

De centrale onderzoeksvraag was gericht op het achterhalen van de redenen voor deze markante vorm en oriëntatie van Borssele, die in de literatuur tot dusver niet bevredigend waren uitgelegd. De uitkomsten blijken verder te reiken dan een geschiedschrijving van het dorp zelf; ze bieden inzicht in de planningspraktijk in de gehele zuidwestelijke delta tijdens de beginjaren van de Republiek.

De studie begon met een uitgebreid literatuuronderzoek, waarbij de focus allengs kwam te liggen op de mensen die betrokken waren bij de stichting van Borssele in 1616, zoals de ontwerper van de plattegrond Cornelis Soetwater en de landmeter Pieter van der Nisse. Het waren hun persoonlijke geschiedenissen die verbanden onthulden tussen Borssele en diverse nabijgelegen dorpen, wat vervolgens leidde tot een sluitende verklaring voor de bijzondere morfologie van Borssele. Een cruciaal onderdeel in deze fase van het onderzoek was het nauwkeurig hertekenen, analyseren en vergelijken van de plattegronden van alle dorpen in kwestie in digitale vorm, om de connecties zo zuiver mogelijk in beeld te brengen.

Een van de belangrijkste kenmerken van Borssele, het bestaan van een centraal op het noorden georiënteerd rechthoekig plein, werd ook waargenomen in de twee belangrijkste middeleeuwse dorpen op Zuid-Beveland: Nisse, waar Van der Nisse baljuw was, en Kloetinge, waarvan de verwoesting in 1572 grote indruk moet hebben gemaakt op de jonge Soetwater. Beargumenteerd wordt dat Van der Nisse en Soetwater deze regionale dorpstypologie bewust hebben geïmplementeerd in de inrichting van Borssele, hetgeen de opmerkelijke noord-zuidoriëntatie verklaart. Voorts was Soetwater twintig jaar voor de aanleg van Borssele betrokken geweest bij de bedijking van de polder waar het dorp Colijnsplaat was gesticht, dat geheel symmetrisch was ontworpen. Soetwater maakte door middel van de symmetrie in het ontwerp van Borssele een verbinding met Colijnsplaat, en plaatste het daarmee in een lange traditie van ringstraatdorpen in de regio (zie afbeelding), die teruggaat op Adriaan van Borssele en het Huis van Oranje. In

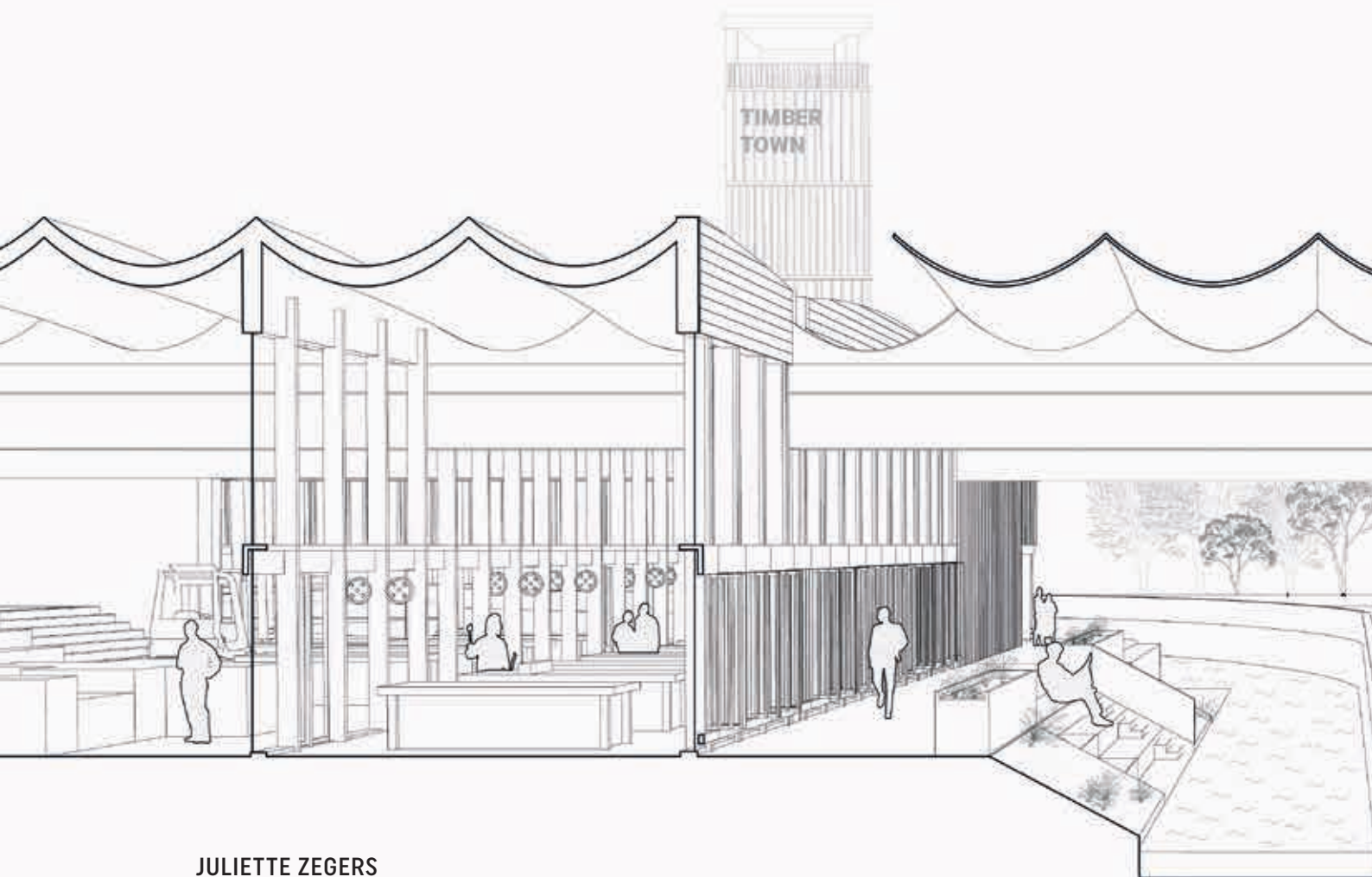
▽ De 'stamboom' van Borssele, waarin ook de belangrijkste voorlopers van het dorp zijn opgenomen: Dirksland, Colijnsplaat, Nisse en Kloetinge (tekening auteur)

de scriptie wordt betoogd dat de planningspraktijk van die tijd niet alleen werd bepaald door functionaliteit, maar ook sterk werd beïnvloed door symboliek en lokale traditie. Naar alle waarschijnlijkheid bouwde Soetwater zeer weloverwogen voort op de symbolische en historische betekenis van de ringstraatdorpen. Hij gaf hiermee onmiskenbaar een toegevoegde waarde aan Borssele.

Ir. PIETER VAN DER WEELE werkt als junior architect bij een architectenbureau in Rotterdam.
(pietervdweele96@gmail.com)

Pieter van der Weele bewerkte zijn masterscriptie eerder samen met Reinout Rutte tot het artikel 'Waarom die vorm en oriëntatie van Borssele? Herkomst en betekenis van een Zeeuwse dorpsplattegrond uit de vroege zeventiende eeuw', *Bulletin KNOB* 120 (2021) 1, p. 1-13.

JULIETTE ZEGERS

TIMBER TOWN

Technische Universiteit Delft, Master Architecture, specialisatie Heritage and Architecture
 Begeleiders: dr. ir. Hielkje Zijlstra en ir. Frank Koopman
 Afstudeerjaar: 2020

De opgave voor mijn afstudeerproject aan de Technische Universiteit Delft en het daarbij behorende onderzoek was ogenschijnlijk simpel: bedenken een nieuwe functie voor het (gedeeltelijk) verlaten textielindustriegebied in Winterswijk en vul dit ruimtelijk en architectonisch in.

De belangrijkste conclusie uit het literatuuronderzoek was dat het textielverleden de ontwikkeling van Winterswijk heeft bepaald en de basis is van het huidige vakmanschap, in de vorm van maakindustrie. De fabrieken speelden hierin een grote rol en waren de trots van het dorp. Tegenwoordig liggen ze er echter verlaten bij. Vandaar de vraag: hoe kan het industriële ensemble zijn betekenis herwinnen, voortbouwend op voormalig en gericht op toekomstig vakmanschap?

Als basis voor de ruimtelijke invulling is onderzoek gedaan

naar de geschiedenis van het ensemble en de architectuur. Daarnaast is de technische conditie van de gebouwen bestudeerd en is de waarde vanuit cultureel erfgoedperspectief bepaald met een tool: de culturelewaardematrix. De waardering per gebouwdeel bood houvast voor het ontwerp en werd gebruikt om te toetsen of een interventie gepast was.

Voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag zijn drie hoofdthema's vastgesteld: houtvakmanschap, *mixed-use* en circulariteit. Deze thema's zijn doorgevoerd in de programmering en de architectuur van het ontwerp. Wat betreft hout staat het maken centraal, met als hoofdprogramma een houtwerkplaats. Ook zijn alle toevoegingen aan het robuuste industriële ensemble ontworpen in hout. Verder is vanuit onderzoek en haalbaarheid een *mixed-use*

△ **Doorsnede van het industriële ensemble met de beek in het midden en de houtwerkplaats en expositie aan weerszijden**
(tekening auteur)

programma tot stand gekomen dat zich door de tijd heen via verschillende scenario's doorontwikkelt, variërend van houtwerkplaats tot ateliers, expositieruimtes, woningen en een hotel. Circulariteit komt programmatisch terug in een winkel waar gebruikte materialen kunnen worden verkocht, en ontwerptechnisch in de vorm van een compleet demonstabel houten interieur dat in de toekomst kan worden aangepast en verplaatst.

Het project Timber Town is onderdeel van het KaDer-project, waarin de provincie Gelderland zoekt naar nieuwe oplossingen voor de herbestemming van erfgoed. De relevantie schuilt in het feit dat in Oost-Nederland enerzijds een grote uitstroom van jongeren is, en anderzijds een ruim aanbod van banen in de maakindustrie. Het project tracht deze mismatch op te lossen en jongeren in de regio te hou-

den via de transformatie van een bestaand gebouwensemble. Daarnaast is het een pioniersproject omdat het onderwerpen als hout en circulariteit onder de aandacht brengt en visueel maakt.

Ir. JULIETTE ZEGERS werkt sinds oktober 2020 als ontwerper bij de Architecten Cie in Amsterdam en volgt de PEP beroepsopleiding om de architectentitel te verkrijgen. Zij werkt aan zeer diverse opdrachten, van een middelbare school tot complexe hoogstedelijke projecten met woningbouw, retail en cultuur. (juliettezegers@hotmail.com)

<https://repository.tudelft.nl/islandora/object/uuid%3A34a6cfc7-6257-45d9-95c3-7f582dd4cfeb>